

metmenys

kūryba ir analizė 49 1985

metmenys

Redaguoja: Vytautas Kavolis

Dickinson College

Carlisle, Pennsylvania 17013

Redakcijos bendradarbiai: Algirdas Titas Antanaitis, Živilė Bilaišytė, Karolis Drunga, Mykolas Drunga, Marija Gimbutienė, Algirdas Julius Greimas, Aušra-Marija Jurašienė, Zina Katiliškienė, Violeta Kelertienė, Algirdas Landsbergis, Ilona Gražytė Maziliauskienė, Icchokas Meras, Algis Mickūnas, Romas Misiūnas, Kostas Ostrauskas, Alina Staknienė, Donatas Šatas, Rimvydas Šilbajoris, Vincas Trumpa, Bronius Vaškelis, Tomas Venclova, Kęstutis Paulius Žygas

Dailės priežiūra: Vytautas O. Virkau

Techninė redaktorė: Henrieta Vepštienė

Šio numerio techniniai bendradarbiai: Dana Bilaišienė, Marytė Černiūtė, Alma Jakimavičiūtė, Violeta Kelertienė, Daiva Markelytė, Nijolė Martinaitytė, Ramutė Plioplytė, Vytautas Vepštas.

Administracija: Marija Paškevičienė

3308 West 62nd Place

Chicago, Illinois 60629

Kaina: Šio numerio — \$5.00. Prenumerata metams — \$10.00. Garbės prenumerata — \$20.00. Kanados ir užsienio prenumeratoriai prašomi siųsti čekius JAV valiutoje.

Leidžiami AM & M Publications nuo 1959 m. dukart per metus.

Laikydami liberalios politikos, leidėjai ir redaktoriai iš bendradarbių nereikalauja vien tokių minčių, su kuriomis pirmieji visada sutiktų.

Spaudė: M. Morkūno spaustuvė, Chicago, Illinois.

Published by AM & M Publications, Non-profit Organization.

ISSN 0543-615X

ŠTAI KĄ RUGELIS KALBĖJO . . .

Javai ir jų globėjai

ALGIRDAS J. GREIMAS

1. Įžanginės pastabos

1. Darbai ir šventės

Keistà gali atrodyti mūsų užmačia iš naujo atidengti su javų kultūra susijusių papročių bylą: jų aprašymai bus turbūt iki šiol tautosakininkų kuo kruopščiausiai ir išsamiausiai atlikti. Tačiau šie papročiai, pagal prisilaikomą tradiciją, įeina į vasaros *darbų* ciklą, tuo griežtai skirdamiesi nuo žiemos ir pavasario *švenčių*. Užtat, norint atstatyti lietuviškąją mitologiją ir jos ritualus, reikia bandyti nustatyti ištisą kalendorinių švenčių ciklą — tokį, koks jis žinomas, pavyzdžiui, graikų ar romėnų mitologijose — ir su darbais susietuose papročiuose įžiūrėti geriau ar prasčiau išsilaikiusios liturgijos elementus.

Vasaros ar rudens darbų įprasminimas atitinkamomis pastoviomis šventėmis sukelia, tiesą pasakius, žemdirbių tautose visai suprantamų sunkumų: dėl klimatinių sąlygų kaitaliojimosi laukvokio darbai negali vykti kasmet iš anksto nustatytomis datomis; tokie darbai — rugiapjūtė, pavyzdžiui — atliekami dažniausiai *talkos* principu, negali vykti vienu metu, o tik paeiliui. Rugiapjūtės pradžia ir pabaiga atrodo tad kaip tipiškai kilnojamos šventės.

Norint suprasti, kaip gali būti suderinamos šios dvi būtinybės — bendruomenės religinio gyvenimo buvimas ir individualus žemės ūkio darbų pobūvis — reikia, visų pirma, daryti skirtumą tarp *šeimos* keliamų švenčių ir *bendruomenės* (kaimo, anksčiau — greičiausiai valsčiaus) šventinių sueigų. Rugiapjūtės atveju, pirmosios gali būti kilnojamos, o bendruomenės — pastovios.

Iš kitos pusės, visą žemdirbystės procesą — o tuo pačiu ir į jį įrašytą rugių, kaip pagrindinio maisto šaltinio, auginimo vyksmą — reikia imti savo visumoje kaip metinį ciklą, tuo pačiu pabrėžiant jo reguliarumus. Turint galvoje dviejų rūšių javų — žiemkenčių ir vasarojaus — auginimą, gaunamas toks pirmutinis šių darbų-švenčių paskirstymas:

Darbai-šventės	Pavasaris	Ruduo
Aruodų atidarymas sėklos paruošimas	Gandrinės (25 kovo)	Žolinė (15 rugpjūčio)
Sėja	po Jurginių (gale balandžio)	Šilinė (arba Žolinėlė)

Matome, kad šios šventės simetriškos, kad atstumas tarp sėklos paruošimo ir pačios sėjos tiek pavasarį, tiek ir rudenį maždaug tas pat — apie mėnesis laiko. Šitoks reguliarumas leidžia manyti, kad ir derliaus sudagojimo šventės turėjo būti pastovios.

Tokių švenčių, paliudytų, turime net dvi.

(1) *Rugių šventė*, (1) žinoma Mažojoje Lietuvoje, kur jinais vadinama dar ir *Jokūbinėmis* (liepos 25). Jai Didžiojoje Lietuvoje atitinka Šv. Ona (liepos 26), kuri, kaip žinoma, „duoda duonos su smetona“. Hipotezę, kad ir Didž. Lietuvos Kunigaikštystėje Šv. Ona buvo laikoma *Rugių švente* sustiprina *diedų* — duonos dalinimo elgetoms — buvimas per visą savaitę po šv. Onos. (2)

Pastaba. Tačiau „smetonos“ minėjimas ryšyje su Šv. Ona, o taip pat ir specialios dovanos kerdžiui („avies šlaunelė“) leidžia manyti, kad ši šventė galėjo būti susieta ir su gyvulininkyste.

(2) *Dagotuvės* arba *Dagos šventė* (rugsėjo 29) yra neabejotina rudens šventė. Nors mums ir nedaug žinoma apie tiesiogiai su ja susietus papročius, tačiau jau vien tik datos parinkimas — ji atitinka rudens ekvinoksijas ir atliepia pavasarinės *Gandrines* — yra reikšmingas. Apie datos „reikšmingumą“ mes kalbame todėl, kad, kaip tai neretai pasitaiko, mūsų turimi šaltiniai paliudija atskirai, iš vienos pusės, rugiapjūtės pabaigtuvių ritualus, bet nenurodydami jų datos, o iš kitos pusės, pasiūlydami patikimą datą, bet nieko nesakydami apie su ja surištus papročius. Šį klausimą, o kartu ir abiejų švenčių „autentiškumą“, bandysime spręsti vėliau.

2. Šventės ir dievai

Kita problema, kuri, nežiūrint gausios dokumentacijos, lieka neišspręsta, — tai rugius ir apskritai javus globojančių, juos auginančių dievybių atpažinimas ir nustatymas.

J. Balys, gerai pažinęs ir apsvarstęs šią bylą, siūlo javų globėju laikyti moteriškosios lyties *Rugių Dvasią*, kuri, kaip kita proga matėme, Mažojoje Lietuvoje yra paliudyta kaip *Rugių Boba*. Žiūrėti į ją, kaip į moteriškos giminės būtybę kviečia ir tokie paskutinio pėdo pavadinimai kaip *Bamba* ar *Motinėlė*, o taip pat ir posakis „bobą gauti“, reiškiantis nupjauti, kitus pralenkiant, paskutinį rugių pėdą.

Tačiau neužmirština ir tai, kad pirmutinis ar paskutinis pėdas (ar sauja) — *Svečias*, *Keleivis*, *Gaspadorius* — tai vis vyriškos giminės idoliai, neabejotinai atstovaujantį javų dievybes, kad *Ievaras* ar *Plonis* (nors šis pastarasis turi ir moteriškąją žodžio formą *plonė*) — tai vis vyriški „paveikslai“, iškilminga procesija lydimi namo per pabaigtuves.

Pažymėtina taip pat, kad vienas labai reikšmingas, kiek paslaptingos kilmės „himnas“, apdainuojąs juodabarzdžio ožio aukojimą rudenyje, mini dvi mitines būtybes — *Javinį* ir *Žvaginį* — kurios dalyvauja šiame aukojime, papjaudamos ožį „dievų garbei“. Dėmesio verti taip pat yra prieš kurį laiką paskelbti XVII a. jėzuitų misionierių raportų tekstai, minintys drauge net dvi javus globojančias dievybes: *Dirvolira* ir *Nosolum* (acc), kurių etimologiją reikės bandyti išsiaiškinti, įvedant jas į mūsų nagrinėjamą darbų ir švenčių ciklą.

Taigi, nepaisant paviršutinio įspūdžio, kad rugiapjūtės darbų ir apeigų byla yra gerai pažįstama, net subanalėjusi, atrodo, kad jos peržiūrėjimas gali nebūti nenaudingas.

II. ŠEIMYBINĖS ŠVENTĖS

1. Prapjovos ir jų svečias

Rugiapjūtė visoje Lietuvoje nuo senų laikų pradedama ir baigiama, atrodo, gana pastoviai išsilaikiusiomis apeigomis. Pjūties pradžia, vadinama *prapjovomis*, *prapjautuvėmis* ar *pradėtuvėmis* (LKŽ), gerai aprašyta, ir šie aprašymai nedaug kuo skiriasi nuo XVI a. liudijimų (Maletius ir Lasicius). Ją tad tik sutrauktai pateiksime, kiek sustodami ties religiniais jos aspektais.

Visi sutinka, kad *prapjovų* apeigos laiko atžvilgiu atliekamos atskirai, anksčiau negu kad pradedama pjūtis (pav. šeštadienį, patį darbą pradedant pirmadienį): šventė čia griežtai atskirta nuo darbymečio. Apeigos prasidedavo procesija į rugių lauką, kur šeimininkė, atėjusi su duona ir druska, prapjaudavo pirmąjį pėdą (pirmas tris saujas) ir surišusi parsinešdavo namo, pastatydama jį garbingiausioje vietoje — krikštasuolėje. Šis pirmasis rugių pėdelis buvo vadinamas *Svečias*: Dzūkijoje dar XX a. pradžioje, anytai supjovus ir pastačius šį pėdą, marti uždengdavo jį, kaip brangų svečią, stuomenimis.

Parsinešus namo, reikėjo „svečią čestavoti“, t.y. vaišinti, kraunant ant stalo pyragus, kepant kiaušiniene. Kai kuriose vietose „ant pradėtuvių vienas iš šeimynos su ryšiu šiaudų apriš(davo) ūktverį, (turėjusį už tai) duoti piovejams alaus, midaus“ (LKŽ-J.): taip jį aprišant, šeimnininkas simboliškai paverčiamas į pirmąjį pėdą ir tuo būdu tampa lyg ir „rugių valdovu“. Užtat ir nestebėtina, kad *Svečias* turi ir kitą vardą, jis — *Gaspadorius*. Tačiau bendras, nespecifikuojantis šio svečio, kuris kartu yra ir *gaspadorius*, vardas — tai *Diedas*, žodis, kuris reiškia maždaug „dvasia“, „mitinė, nežmogiška būtybė“, bet drauge ir „elgeta“: nuo pjūties pabaigos visą savaitę, kaip jau minėjome, tęsis *diedai*, duonos elgetoms dalijimo metas.

Pavaišintas *Svečias* išbūna kurį laiką gryčios kampe, iki rugių vežimo į kluoną: jis ten pastatomas šalinėje arba tiesiog kampe, ir ant jo kraunamas pirmasis javų vežimas.

2. Nuobaigos

Nuobaigos, kitaip vadinamos dar *pabaigtuvėmis*, *patalkiu*, *apjavomis* (LKŽ), rengiamos tą pat dieną baigus pjauti paskutinįjį rugių barą ir iš paskutiniųjų varpų supynus vainiką vadinamą *ievaru*. Pagal iki XX a. Dzūkijoje išsilikusį paprotį — jo atitikmenų esą galima rasti ir Gudijoje — aplink *paskutinę nenupjautą rugių saują* susėdusios piovėjos, išravėję jai atitinkantį žemės plotą ir užkasę tenai duonos su druska, *nesupjautus* rugius supindavo į kasą vadinamą *levaru* ir tik tada jau nuskindavo nuo ievaro varpas ir įpindavo jas į pabaigtuvių vainiką (*Maž. liet. t. encikl.*).

Šis archaiškas ritualas yra itin reikšmingas: savo preciziškumu jisai padeda suprasti bendrą visos apeigos prasmę. Iš jo aiškiai matyti, kad *levaru* vadinamas, visų pirma, ne pabaigtuvių vainikas, o paskutinė nenupjauta rugių sauja, kurią išauginusi *Žemė* nuravima, pagarbiai apšvarinama (ne plika ranka, o per prijuostę), kuriai aukų forma užkasama

duona ir druska. Nenuostabu tad, kad vainikui iškeliaujant namo, šis *pasilikęs* pėdas — kuris iš tiesų nėra vulgarus šiaudų kūlelis, o javų dvasia — vadinamas *Dirvolika*.

Dirvolika(3) (šitaip mes siūlome atstatyti — vietoje *r skaitant c* — jėzuitų 1605 m. raporte paliudytą, šiek tiek iškreiptą formą *Dirvolira*) yra tokios pat darybos žodis, kaip ir *tyčiolika* „motinos tyčia nakčiai lauke paliktas kūdikis“, ar *laukneša*, ar *ledspira* „kielė“. *Dirvolika*, kurį turbūt galima identifikuoti su kitų šaltinių paliudytu *Dirvonākiu* (LKŽ), jėzuitų pranešime prasmės atžvilgiu aptariamas, kaip dievas, kurio prašoma duoti gerą javų derlių. Jo pasilikimas lauke per žiemą yra būdingas, žmonių vaizduotę dirginantis jo bruožas. Oracijos, sakomos jau vainiką parnešus, dažnai atkreipia dėmesį į šią liūdną žiemkenčio *Dirvolikos* dalį: savo brolių palikdamas namie, jis „patsai atgal grįžta ant šalčia, ant varga, ant didelia kentėjima“. Iš kitos pusės, tai, kad *Ievaras* paliekamas ant lauko vienišas ir plikas, prieš tai nuraškius visas jo varpas, paaiškina, kodėl jis kartais vadinamas *Nuogaliumi* (LKŽ).

3. Ievaras ir jo tiltas

Lieka iki šiol neaiškus pagrindinis šios „rugių dvasios“ vardas — *Ievaras*. LKŽ duoda visą eilę fonetinių šio žodžio variantų: *ievaras, jėvaras, jievaras, jėvaras, jovaras, ovaras, javoras*, visiems jiems priskirdamas bendrą kilmę, laikydamas juos lenk. *jawor* skoliniu. Sunkumai vis dėlto atsiranda, bandant suprasti ryšius tarp atskirų šio žodžio reikšmių. Visai priimtina, kad šis skolinys tiko pavadinti ne tik svetimšalį topolį, bet ir plataną, ir gudobelę. Tačiau jokio ryšio nematyti tarp šių medžių pavadinimų ir kitų to žodžio reikšmių. *Jievarys*, pavyzdžiui, reiškia medžio viršūnėje iš šakų pasidariusį vainiką, ir šio žodžio prasmė galėtų būti artima *ievarui* — pabaigtuvių vainikui. Bet *jovaras* „topolis“ neturi nieko bendro nei su rugių, nei su medžio viršūnės vainiku.

Užtat, atsiremdami į mitinę mūsų žodžio reikšmę, ir siūlome, visų pirma, išskirti istorijos tėkmėje susimaišiusius į krūvą, bet skirtingus du žodžius: *jovarą* „medį“ (lenk. *jawor*) ir *jievarą* „vainiką“, į šį antrąjį žodį žiūrėdami ne kaip į skolinį, o kaip į amalgamą lietuviško sudėtinio žodžio

jav+varas,

kurio antrasis elementas — *varas*, sutinkamas, pav. ir *Aitvare*, reiškia „dinamišką jėgą“(4), o pirmasis elementas atstovauja žodį *javas* ir, būtent, disimiliuotą jo formą *jevas* (sutinkamą, kaip variantą, *LKŽ*), ypač kad variacijų *ja-* / *je-* pasitaiko nemaža (cf. pav., *jarubė/jerubė*). Šitoks *levaras* ir yra ne kas kita, kaip „javų dvasia“; jis, tiesa, kartais eufemiškai vadinamas ir *Dirvolika* ir *Nuogaliumi*.

Tik šitaip išsiaiškinus *Ievarą* kaip „javų dvasią“, darosi suprantamas ir *Ievaro tilto* įvaizdis, išsaugotas dainos ir adventinio žaidimo forma:

Grįskime mergos

Ievaro ciltų.

Alėliuma, rutela,

Ievaro ciltų.

Iš ko mes grįsim

ievaro ciltų?

Alėliuma, . . .

Iš beržo šakų,

Amalėlio lapų,

Alėliuma . . . (*Taut. darb.*, IV, 122)

Iš dainos teksto aišku, kad tiltas, grindžiamas „beržo šakomis, amalėlio lapais“, t.y. beržuose per žiemą žaliomis išsilaikiusiomis laumės šluotomis, nieko bendro neturi su *jovaro* medžiu. Senutės informatorės paaiškinimas, kad „tiltas jungiąs pavasarį su žiema: šiuo tiltu iš Užnemunės ateisias pavasaris“ pilnai patvirtina simbolinę peržiemojančios laumės šluotos prasmę. Lygiai taip pat ir *levaras* žiemkintis ir jo globojami rugiai kantriai kenčia šalčius, „išgrįsdami tiltą“ į atgimsiantį pavasarį.

Iš *Ivaro* varpų nupintas vainikas iškilmingos procesijos, giedančios „rugelio dainas“, nešamas namo ir įteikiamas šeiminkui (arba šeiminkams), prieš tai dar jį pristatius atitinkama pamokinančia prakalba arba, senoviškai išsireiškiant, „pasekus pasaką“: juk ir Ponas Dievas kadaise vaikščiojęs po pasaulį, pasakas sekdamas. Ši pasakoracija,(5) pradedama: „Štai ką *Rugelis* kalbėjo“, nusako jo vargus, iškentėtus per žiemą, pristato jį kaip „neilgą svečią“, kuris, palikdamas čia savo *brolių*, grįš atgal į laukus, išaiškina, be to, dar ir paties vainiko simbolizmą („Kiek šitam vainike varpelių, tiek pripiovėm kapelių“) ir baigiasi prašymu pavaišinti talką: tai, kaip matome, tipiška „užgyrimo“ apeiga, garantuojanti ateinančių metų derlių.

Pabrėžtinas atrodo mitiniam galvojimui būdingas *Ivaro sudvigubinimas*, išreikštas šalia jo pasirodančio *brolio* sąvoka: *Ivaras*, kaip matėme, yra *dirvolika*, jo pareiga likti savo vietoje, o tačiau jis kartu yra ir *Keleivis*(6), jis kaip *Svečias* lankosi žmonių namuose, sodinamas krikštasuolėn, vaišinamas, pjūties pradžioje pasirodęs — nešamas į kluoną, o pabaigtuvėse — vainiko forma kabinamas klėtyje virš aruodų: ir vienu ir kitu atveju, šis *Ivaro alter ego* įsivaizduojamas, kaip jau surinkto derliaus globėjas. Šis jo buvimas dviejose vietose iš karto darosi išaiškinamas šalia jo įvedant jo *brolių*, tačiau tai, mūsų manymu, nesumažina *Ivaro* vientisumo ir tapatumo. Nekenkia šiai dieviškai figūrai atpažinti nei jo vardų, pavardžių ir epitetų gausumas, atvirkščiai — tai tik patvirtina jo pastovų buvimą kaimo žmogaus sąmonėje.

Toks *prapjovų* ir *nuobaigų* aprašymas, mums atrodo, galutinai išryškina *vyrišką* šios „javų dvasios“ lytį. O jo antraeilį, hierarchiniu atžvilgiu — kaip dievuko — deaster — statusą patvirtina ir jo pasirodymas *Javinio* vardu, drauge su kitu dievuku *Žvaginiu* — ankštinių augalų globėju: svarbiųjų rudens iškilmų metu jiems bus pavesta pjauti ožį, aukojamą didžiųjų dievų garbei.

4. Rugių boba

Nors vyriškasis „javų dvasios“ pobūdis mums ir atrodo neabejotinas, tai vis dėlto dar neleidžia paneigti fakto, kad paskutinytis javų pėdas vadinamas ne tik *Diedu*, bet ir *Boba*, kad *Rugių Boba* yra Kuršaičio (1883) paliudyta „deivė, sėjos globėja“. Šie nepermaldaujami faktai reikalingi išaiškinimo.

Tokių išaiškinimų surasti nėra sunku. Vienas iš jų būtų — regionalinė diferenciacija: lengva prileisti, kreipiantis į reikalingas tam tikslui papildomas studijas, kad kai kuriose, ribotose Lietuvos srityse vietoje *Ievaro* buvo gerbiama moteriškos lyties javų dvasia. Kitas išaiškinimas — mitologinė degradacija: pastebėta silpstančios tautinės religijos tendencija — nežinia, ar jinai savita, ar išsivysčiusi latvių ar slavų įtakoje — vyriškos giminės dievus ir deivilus pakeisti moteriškomis *bobomis* ar *motinomis*. Tai būtų tačiau tiktai lengvo sprendimo ieškojimas. Užtat visų pirma ir reikia patikrinti, ar turimi duomenys, peržiūrėti, negali pasiūlyti kito, savito, vidujinio išaiškinimo.

Mūsų susidomėjimą visų pirma sužadina paskutiniojo pėdo ar pradalgio vadinimas *bamba* (LKŽ-Vlkj): *bamba* nėra objektas *per se*, o kieno nors *bamba*. Šitoks įvaizdis (o bambos simbolika visose tautosakose gausi ir ryški) jau verčia mus žiūrėti į *ievarą* — rugių pėdą, kaip į bambą *Žemės*, rugių* — savo vaisiaus — gimdytoją ir augintoją. Paskutinio pėdo supjovimo prilyginimas gimdymo proceso paskutiniam etapui — bambutės nupjovimui tik patvirtina tą įvaizdį: toks paskutiniojo pėdo supjovėjas vadinamas *bambė-rėža*(7).

Kartą priėmus šį *Žemės*-motinos gimdytojos įvaizdį išaiškinimo pagrindu, pamažu susirikiuoja ir kitos „javų dvasios“ figūros bei jų pavadinimai. Iš pirmo žvilgsnio neaiškus šios bambos pavadinimas *motinėle* darosi suprantamu, atsimenant kad šis žodis reiškia ir „kunigą“ arba „gumbą“ t.y. vidurių skausmus, o šiuo atveju ir gimdymo

skausmus: „Močiute, močiute, gražioji mergele, nusiprausk, apsistok, atsigulk!“ — kreipiamasi į šią keistą, po visą pilvą besibaladojančią būtybę.

Motinos gimdytojos įvaizdis natūraliai išsiplečia į bendrąją vaisingumo sritį: iš Lasicijaus žinoma, kad *Žemyna*, drauge su *Austėja*, yra pagrindinės vaisingumo deivės. Užtat ir „bobą gauti“ ir „boba likti“ — reiškia ne tik nupjauti, besirungiant, paskutinę pradalgę, bet ir „gauti bobą“ tiesiogine prasme: „Jonui šiemet liko boba nusikirsti, jis kitą met *bus jau vedęs*“ (LKŽ-Brt). Nestebėtina tad ir tai, kad *Rugių boba* vartojama kaip pravardžiavimas, moterims *mažą vaiką* kibinant (LKŽ-Kps).

Šiame kontekste ir *Rugių bobos* kaip XIX a. paliudytos deivės, prasmė išryškėja: ją Kuršaitis apibūdina kaip „sėjos globėją“. Rugiapjūtės metu įsivaizduojama kaip motina-gimdytoja, *Rugių Boba* sėjos metu prižiūri *Žemės* apvaisinimą. Susilpnėjęs *Žemės Meldžiamos* kultui(8), *Rugių Boba* atlieka, bent iš dalies, kaip metonimas, jos turėtas funkcijas. Šie du kultai — *Žemynos* ir *Ievaro* — iš tiesų tiktai vienas kitą papildo: mūsų jau minėtose *Ievaro* pagerbimo apeigose moterys su šventa baime ir pagarba nuravi *Ievarą* išauginusi žemės plotelį ir pakasa tenai duoną ir druską, atlikdamos drauge ir *Žemynai* aukojimo ritualą. 1827 m. Voigto paliudyta *Javinė* niekuo nesiskiria nuo *Rugių Bobos*.

5. Plonis

Pabaigai lieka dar vieno *Ievaro* sinonimo — Donelaičio apdainuoto *Plonio* problema.

LKŽ pavarčius, paaiškėja, kad *plonis* (S. Dauk.) arba *plonė* (RBz Moz 12,39; MŽ 311) pastoviai reiškia „paplotis, raguolis“, kuris, pagal S. Daukantą, kepmas „ant anglimis“. Toks *plonis* ne ką skiriasi nuo *paliepsnio*, kuris apibūdinamas kaip „krosniai kūrenantis, prieš liepsną keptas paplotis, bandelė (papr. iš duoninės tešlos)“, kartu paduodant ir jo

sinonimą — *šventabandis*. Šis pastarasis *plonio* pavadinimas neabejotinai rodo, kad toks paplotis ne tik specialiu būdu — ne krosnyje — kepamas, bet kad jis atlieka ir tam tikras religines funkcijas.

Ir iš tiesų, tokios rūšies paplotėlius mes sutinkame mitologiniame kontekste — Lasicijaus rugiapjūtės nuobaigų apeigų aprašyme (*De diis*, 47). Paaukojus ožį ir atidavus moterims jo mėsą paruošti

parant è farina siliginea *placentas*, quas non imponunt in furnum, sed viri focum circumstantes, hinc illinc per focum iaciunt absque cessatione, quo ad indurescant et coquantur.

daro iš geriausių miltų *paplotėlius*, kuriuos nešauna į pečių, bet kuriuos vyrai, ratu apstoję židinį, ten ir atgal per ugnį nesiliaudami svaido, kol jie sukietėja ir iškepa.

Mūsų nuomone, šios Lasicijaus aprašytos *placentae* — tai neabejotini mūsų *ploniai-šventabandžiai*, jie kiek skiriasi tik kepimo būdu: išnykus atviram židiniui, jie kepami paliepsnyje, „vietoje prieš liepsną, einančią iš krosnies į dūmtraukį“ (*LKŽ*), arba tiesiog ant anglių, tačiau jiems visiems bendras bruožas — jie kepami *ne duonkepėje pečiuje, o ant ugnies, liepsnai juos laižant*.

Šis smulkus, gal kiek pedantiškas dėstymas mums atrode reikalingas, norint suprasti ir tų bandelių „šventumą“ ir jų rolę pabaigtuvių apeigose. Tuojau po ožio aukojimo sekąs, šis „pasišvaistymas bandelėmis“ yra ne kas kita, kaip naujo rugių derliaus aukojimas dievams. Tai patvirtina ir faktas, kad plonių „kepimą“ atlieka *vyrai*, o ne moterys, bet taip pat ir bendras aukojimo ritualo supratimas: liepsnos paliečiama šventabandės dalis, iš šio kontakto kylantieji kvapai — tai dievams skirta aukos dalis; ją paaukoję, žmonės jau gali suvalgyti savąją, žmogiškąją dalį.

Pridėkime čia, ekstrapoliuodami senovės graikų aukojimo procedūrą, ir dievybės, kuriai skiriama ši javų auka, vardą — tai *Gabija*, lietuviškoji *Hestia*, kurią graikai aukojimuose

visados paskutinę minėdavo: ir Lasicijaus aprašyme, pirmoje ritualo dalyje, ožio aukojimo metu, išvardinus ir pagerbus visus dievus (pradedant *Occopirnum* (acc), kurį gal būtų galima aiškinti kaip *Aukopirmą* — lietuviškąjį *Janus?*), javų auka visai normaliai galėjo būti skirta namų židinio *Gabijai*.

Šitaip išsiaiškinus, darosi suprantama ir donelaitiškojo *Plonio* reikšmė: šis vainikas, atstovaujantis visas tų metų derliaus varpas, natūraliai skiriamas, kaip auka, dievams ir, ceremonijos metu, *šventabandžių* forma, suvalgomas bendroje dievų ir žmonių puotoje. Taigi *Plonis* „ievaras-vainikas“ ir *plonis* „paplotėlis“ — vienas ir tas pats dalykas.

III. BENDRUOMENĖS ŠVENTĖS

1. Ožio aukojimas

Kaip jau minėjome, Lasicijaus pabaigtuvių apeigų aprašymas iškelia *ožį* kaip centrinę visos ceremonijos figūrą. Šis nelauktas — javų šventę švenčiant — aukos pasirinkimas betgi neabejotinai patvirtintas kitų santakinių šaltinių. Jėzuitų 1605 m. Kronika, minėdama du javus globojančius dievus — mūsų jau atpažintą *Dīrvoliką* ir dar neaiškų *Nosolum* (acc) — randa reikalo pabrėžti, kad šiam pastarajam dievui aukojamas ožys.

Prie šių dviejų, beveik vienalaikių, rašytinių šaltinių reikia pridėti, jų tuo būdu autentifikuojant, ir J. Basanavičiaus paskelbtą, nežinomo kunigo B. T. užrašytą giesmelę, kurioje piemenėlis kreipiasi į oželį:

Tu voželi juodbarzdėli,
Augk, augk, augk!
Dievuks mūsų tavęs
Lauk', lauk', lauk'.
Po rugsėjo prieš žiemelę
Vesma tave, juodbarzdėli,
Ant to tai kalnelio,
Vo Ruginis su Žvaginiu

Tave, mūsų vožėlėli,
Dievų garbei brauks. (LP, I, 132)

Šios, savo grynai mitiniu pobūdžiu retos giesmelės autentiškumas papildomai pasitvirtina, palyginant ją su kita pabaigtuvių daina:

Ko negieda,
Ko negieda mūsų talka?
Gal nepiovė,
Gal nepiovė žilo ožio?

(LTR 2381/96 in Z. Slaviūnas, *Sutartinės*, 1959, III, 14).

Šie keturi, labai skirtingos kilmės dokumentai be jokios abejonės nustato, kad rugiapjūtės nuobaigų iškilmėse aukojamas gyvulys buvo ožys.

2. Ožys ir Velnias

Vienokio ar kitokio gyvulio pasirinkimas aukojimui nėra atsitiktinis, jis priklauso nuo dievų, į kuriuos ta auka kreipiamasi, norų: dievai, savo ruožtu, turi savo mėgstamus, juos dažnai atstovaujančius gyvulius. Mūsų atveju, kiekvienas tautosakos mėgėjas neabejodamas pasakys, kad ožys — tai *Velnio* sutvėrimas, kad *velniai* ir patys dažnai rodosi ožio pavidale.

Tačiau pasiūlyti *Velnią*, kaip pagrindinę pabaigtuvių kulto dievybę, nėra jau toks paprastas reikalas. Į manicheizmą linkusios — ypač jos į Lietuvą įvedimo metu — krikščionybės akimis visi lietuvių dievai, žinoma, buvo demonai, tačiau *Velnias* iš karto sutapo su visokio blogio įsikūnijimu — *Šetonu*: jo kultas, koks jis bebūtų, galėjo kelti tik pasibaisėjimą, jis turėjo pirminis greitai išnykti arba bent labai gerai slėptis. Jis vis dėlto šiaip taip išsilaikyti galėjo gana ilgai, bent iki Reformos ir Kontrareformos laikų jau vien dėl to, kad lenkiškoji kunigija ir oficialioji katalikybė nieko bendro neturėjo su lietuviškąja liaudimi.

Šitokiame tad kontekste ir reikia bandyti įsivaizduoti mūsų kaimo žmonių pasikalbėjimus su tėvais jėzuitais, bandančiais surinkti daugiau žinių apie „demonus“ tam, kad galėtų geriau su jais kovoti: suprantama, kad ir apie savo dievų gerbimo apeigas jie nenoriai šnekėjo, ypač vengdami išduoti tikruosius jų vardus (dievo varde glūdi kuone visa jo galia). Tai paaiškina, kodėl dievų vardų vietoje jėzuitų pranešimuose dažnai atsiranda eufeminės jų pravardės, kodėl, pavyzdžiui, vietoj *Ievaro* mes randame *Dirvoliką*, vietoj *Vėjo* — *Beaukurį*, kodėl dievų siųsti naminiai žalčiai pavirsta *Dievais Pagirniais*.

Užtat, prileidus, kad pabaigtuvių metu aukojamas ožys priskirtinas slapta išsilaikiusiam *Velnio* kultui, galima bandyti ir lietuviškai interpretuoti dievą *Nosolum*, kaip *Nuošalų* (dial. *Nūšalų*), žodis, kuris reiškia ne tik „atokų“, bet ir „paslėptą, slaptą“. Turint galvoje, kad iki šiol šiam dievui jokios etimologijos nėra buvę pasiūlyta, kad, atvirkščiai — jis *J. Balio* buvo įrašytas į „dievų nebuvėlių“ sąrašą, mūsų siūlomas jo vardo išaiškinimas, paremtas jį liečiančių apeigų autentifikavimu, atrodo visai pagrįstas.

3. Dagotuvės

Nepaisant paliudijimų, aprašančių pabaigtuvių apeigas, sutapimo, šių švenčių data lieka ir toliau neaiški: religinis jų turinys — ožio aukojimas ir bendruomenės puota — gali būti patalpinamas, kaip jau sakėme, į dvi skirtingas dienas — į *Rugių šventę* (VII.25-26) arba į *Dagotuves* (IX.29). Rašytiniai šaltiniai šiuo klausimu tylūs, ir tik vienas XIX a. anonimas aiškiai nustato šios šventės datą:

Po rugsėjo prieš žiemelę

Tave, mūsų voželėli,

Dievų garbei brauks.

Rugsėjis čia, žinoma, nereiškia mėnesio pavadinimą, o rudeninės rugių sėjos metą, vadinamą dar *atsėjomis* (LKŽ):

sėja vyksta „apžergai Šilinė“ (Grš), t.y. 8-tą rugsėjo. Šventė, numatyta po Šilinės, bet dar prieš žiemą, gali būti tik *Dagotuvės* arba, kaip Mažojoje Lietuvoje ją vadindavo, *Mikelio šventė*, (IX.29), data, kuri atitinka ir Długoszo minimoms rudens *sambarvėms*.

Atrodo tad, kad liepos mėn. gale švenčiama *Rugių* šventė galėjo turėti tik antraeilę, vien su rugiapjūtę surištą reikšmę, tuo tarpu kai *Dagotuvės* jau atžymėjo visokio augalo, viso derliaus sudagojimą. Tai patvirtina ir mūsų anoniminė giesmelė, šios šventės iškilmių oficialiais pakviesdama ne tik *Javinį*, bet ir *Žvaginį*, taigi ankštinius augalus — neabejotinai *Velnio* globoje esančius žirnius ir pupas — globojančią dievybę.

Gana vėlyva šios šventės data paaiškina ir skirtingą iškilmių lokalizaciją: ankstyva žiema turbūt versdavo žmones šventės ceremonijas atlikti, kaip tai Lasicijaus nurodyta, uždarame kluone, kai tuo tarpu vėlyvas ruduo leisdavo normaliai organizuoti šventę *nuošaliai*, jau anapus kultūrinės kaimo erdvės, alkakalnyje, paupyje:

Paupalė' yra pilalė

.....

Ten Ruginis ir Žvaginis

Vožius Dievui smaug'

Tą pat patvirtina ir jėzuitų raportas:

Kiti Dievui, *Nosolum* (=Nuošaliu) vadinamam, aukoja ožį ir jo kraują išpila į upę.,

pakartotinai susiedamas patį aukojimą su upe, su vandens erdve.

4. Šventės reikšmė

Mūsų anoniminio teksto preciziškumas — „Po rugsėjo, prieš žiemelę“ — netiktai kad padeda nustatyti tikslią šventės datą, bet kartu prisideda ir prie pačių apeigų reikšmės

išaiškinimo. Ožio aukojimas jau po sėjos, kai grūdas, įsilindęs į žemę, jau ima judėti ir leisti šaknis — o šaknys, pagal plačiai žinomą pasaką, priklauso *Velniui* ir tik javo stiebas — žmogui, — jo aukojimas besiantinant žiemai, kurią javas turės iškentėti — tai jo pašventinimas ir atidavimas globon dievui, kurio žinioje yra visa tai, kas vyksta „po žeme“ ir kurio viešpatystė apgaubia visą žiemos ir patamsių pasaulį. Požemio, šalčio ir tamsybių valdovas — tai ir yra *Velinas*, kurio bijoti neužtenka, kuriam reikia atiduoti garbę, įsigyjant jo palankumą. *Velino* kultas nėra tai — kaip kad krikščionybės įtakoje galima būtų manyti — kokios nors „juodosios mišios“, o normali *dievobaimingumo* išraiška. Užtat ir grįžtant prie rugių auginimo, galima lengvai suprasti, kodėl Lietuvoje, kaip greičiausiai ir kituose šiaurės kraštuose, kur vasarų trumpumas neleidžia greit subręsti javams, jų augimas nepriklauso vien tik nuo pavasario dievo *Pergrubio*, pramušančio gruodą ir leidžiančio jiems iškilti, nei vien nuo javų brandintojos ir gimdytojos *Žemynos*, o kad jis visų pirma reikalingas lemtingos *Velino* globos.

Tačiau *Velino* globos, kaip jinai būtų svarbi, javams neužtenka, negalima užmiršti ir *Andojo*, to prūsiškojo *Patrimpo* atitikmens, gyvybės ir mirties dievo-viešpaties, kurio žinioje yra visos *laimės* — kartu, žinoma, ir *javų laimės* — sritys. *Andojas*, kaip jau jo vardas sako, — vandens dievas: tai paaiškina ir kulto vietos pasirinkimą *paupyje* ir, kaip matėme, ožio kraujo nuliejimą į vandenį, atiduodant tuo būdu vandenų valdovui aukos dieviškąją, efektingąją dalį.

Jeigu, pagal mūsų naudojamą jėzuitų pranešimą ir anoniminės giesmės tekstą, šios šventės metu išryškėja tik dvi dieviškosios asmenybės — *Velinas* ir *Andojas* —, tai šį faktą paaiškina, greičiausiai, patiektų informacijų menkumas. Priimant, kad *Dagotuvės*, atitinkančios ekvinoksijai, turėjo būti viena iš svarbių kalendorinių švenčių, visai natūraliai galima tikėtis, kad į tokias šventes būtų sukviečiami visi pagrindiniai, o kartais net ir antraeiliai dievai: į aukojimus

sukviestų dievų sąrašai (pas indus, pas hititus, bet taip pat ir pirmose lietuviškąją religiją mininčiuose XIII a. slavų kronikose) sudaro paprastai pagrindinius kuriai religijai tyrinėti dokumentus.

Reikia pripažinti, kad mūsų anoniminis tekstas yra reikšmingas kaip tik dėl jame randamų abejojimų, kuriuos klaidinga būtų laikyti prieštaravimais: vienoje vietoje jis kalba apie pilelę, kur Ruginis ir Žvaginis „vožius *Dievui* smaug’“, o kitoje vietoje, turėdamas omenyje jau konkrečias ateinančio rudens apeigas, jau jis gailisi oželio, kurį „*Dievų garbei* brauks“. Nors šventė ruošiamą specialiai vieno kurio dievo pagerbimui, į ją sukviečiami visi pagrindiniai, ar pagal šventės intenciją svarbūs dievai.

Šitokiame kontekste mūsų nebestebina Lasicijaus aprašymas, kuriame ožio auka skiriama visai eilei sukviestų dievų. Pats dievų sąrašas, kuriame maišomi ir prūsiški ir lietuviški dievai, gali būti, žinoma, atskirų diskusijų objektu. Šios šventės priskyrimas sūduviams (sudini), dar neseniai gyvunams nykstančių prūsų genčių kaimynystėje, galėtų, pavyzdžiui, paaiškinti dievų sąrašą pastebimą religinį sinkretizmą. Tačiau tai jau bendra, mūsų nagrinėjamą atvejį toli pralenkianti problema.

Pastabos ir nuorodos

- 1 V. J. Balys, *Skaitymai*, II, 89-96.
- 2 R. Sabaliauskienė, „Piemenėlių vargai“, in *Liaudies kūryba*, I, 178.
- 3 J. Lebedys, *Liet. kl. XVII-XVIII a.*, p. 206 (Jėzuitų 1605 m. Kronikos ištrauka).
- 4 V. mūsų *Apie dievus ir žmones*, passim.
- 5 *Liet. taut.*, IV, 702.
- 6 *Liet. tautosakos apybraiža*, 131.
- 7 J. Balys, *Skaitymai*, II, 92.
- 8 „Ziame Meldziama“, in Lebedys, *op. cit.*, 212 (1725-6 m.)